

ПИТАННЯ СУДОЧИНСТВА

С. Демченко, Голова Вищого господарського суду України, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України

Про поняття «правосуддя» і «доступність правосуддя»

Зараз у нашій країні чи не кожний політик говорить про необхідність реформування судової системи; те саме лунає майже на кожній науковій конференції, присвяченій проблемам державотворення, політико-правовим реформам. Але мало хто чітко називає при цьому критерії бажаного стану судової системи, вимоги до неї, до яких слід наближатися.

Вважаємо, що ключовими тут є поняття «правосуддя» і «доступність правосуддя». Принаймні, це впливає з аналізу відповідних міжнародних конвенцій, прийнятих стосовно судів, суддів і суддівської діяльності, а також з ряду наукових публікацій. Спочатку з'ясуємо сутність терміна «правосуддя», а потім перейдемо до розгляду проблеми його доступності.

У «Новому тлумачному словнику української мови» правосуддя визначається так: «1. Суд, судова діяльність держави, юстиція; установи, які здійснюють судову діяльність держави. 2. Розгляд судових справ, судочинство. 3. Справедливий суд»¹. Як бачимо, вважають допустимим ототожнення терміна судочинства із правосуддям.

Те саме (ототожнення терміна судочинства з правосуддям) спостерігається й у низці нормативних актів, а також і в ряді наукових джерел. Спроби ідентифікувати правосуддя з юрисдикційною діяльністю судів робляться в навчальній літературі, присвяченій судовим і правоохоронним органам («під правосуддям розуміють діяльність судів із розгляду і вирішення судових справ»²), а також у монографічних

¹ Новий тлумачний словник української мови. – К., 2003. – Т. 1. – С. 861.

² Судебные и правоохранительные органы Украины : учеб. пособие / А. С. Васильев, В. В. Иванов, Л. А. Корчевская и др. – Харьков, 2002. – С. 44.

роботах (правосуддя — це «діяльність органів судової влади з розгляду правових конфліктів»¹).

На нашу думку, не слід ототожнювати термін судочинства з правосуддям, оскільки судочинство може бути справедливим і несправедливим. Саме тому вищезазначені поняття слід розмежовувати. Правосуддя — це справедливе судочинство.

Із розумінням правосуддя у сенсі «справедливе судочинство», пов'язана і категорія доступності правосуддя.

У літературі нерідко поняття «доступність правосуддя» пов'язують із необхідністю введення безоплатного правосуддя, з реалізацією права на правову допомогу в цивільному судочинстві і т. ін. Однак таке розуміння, з нашої точки зору, є хибним. У літературі висловлена точка зору про те, що усунення фінансових стримувань при зверненні до суду, забезпечення доступності правосуддя за рахунок скасування сплати судових витрат або шляхом введення «символічних» розмірів не сприятиме у дійсності доступності правосуддя. Більше того, ці кроки можуть призвести до зворотного ефекту: громадяни (підприємці), юридичні особи у цьому разі можуть і безпідставно звертатися до суду, що, безумовно, спричинить значний не виправданий приріст кількості спорів, зниження якості їх розгляду, а отже, і зниження ефективності господарського судочинства.

Доступність правосуддя є однією з передумов утвердження судової гілки влади як повноцінного й самодостатнього механізму захисту прав і свобод людини. Проблема доступності правосуддя не обмежується окремою державою. Ця проблема привертає увагу і міжнародного співтовариства, тому можна погодитися з думкою про інтернаціоналізацію стандартів у галузі судоустрою. Міжнародно-правові акти передбачають право на справедливий суд і доступ до суду як неодмінний його елемент, підкреслюючи поряд із цим такі властивості суду, як незалежність, безсторонність і законність (ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.). Посилання на обов'язок держави забезпечити особі реальний, а не формальний доступ до суду містяться в низці рішень Європейського суду з прав людини, а також рекомендаціях і резолюціях Комітету міністрів Ради Європи.

Джерелом для правильнішого визначення поняття доступності правосуддя, побудови концептуальних витоків для вирішення проблеми доступності правосуддя можуть служити теорія та судова практика

¹ Див.: Марочкин И. Е. Природа судебной власти / И. Е. Марочкин // Актуальные проблемы государства и права. – Одесса, 1996. – Вып. 3. – С. 16–25.

країн загального права, а також досвід всесвітнього руху «Доступ до правосуддя», який виник у Європі у 60-х р. ХХ ст. з метою зробити судовий захист найбільш ефективним.

Велике значення для розкриття поняття «доступності правосуддя» у цивільних справах мають практика та рішення Європейського суду з прав людини, які містять тлумачення положень ст. 6 Європейської конвенції. Так, Європейський суд з прав людини у справі Голдер проти Сполученого Королівства, зазначив, що було б неприпустимим, щоб ст. 6 (п. 1) Конвенції містила детальний опис гарантій, які надаються сторонам у цивільних справах, і не захищала б у першу чергу те, що дає можливість практично користуватися такими гарантіями — доступу до суду. Такі характеристики процесу, як справедливість, публічність, динамізм позбавляються сенсу, якщо немає самого судового розгляду.

В іншому рішенні, у справі Ейрі проти Ірландії, Європейський суд зазначив, що фактичні перешкоди можуть порушувати Конвенцію так само, як і юридичні, та вказав, що Конвенція спрямована на те, щоб гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а права, які є ефективними і здійснюються на практиці¹.

Що стосується вітчизняних напрацювань, то одну з перших у теоретичному плані спроб дослідити проблему доступності правосуддя у більш вірному напрямі, в аспекті розвитку концепції основних прав і свобод людини, зроблено Н. Ю. Сакарою². Авторка розглядає і аргументує думку про те, що право на доступ до правосуддя є позитивним процесуальним правом у системі прав людини, відповідно до якого кожна особа повинна мати можливість ініціювати судовий розгляд справи щодо своїх цивільних прав і свобод та отримати справедливий та ефективний захист, а держава зобов'язана створити відповідні умови для реалізації цієї можливості. У системі прав людини право на доступ до правосуддя є специфічним правом, оскільки при його реалізації здійснюється захист інших прав та свобод.

Н. Ю. Сакара доводить, що право на доступ до правосуддя гарантується закріпленням у міжнародних нормах та національному законодавстві вимог, які відображають загальновизнані чинники відправлення правосуддя, до реалізації яких заохочуються або

¹ Европейский суд по правам человека : Избр. решения : в 2 т. – М., 2000. – Т. 1. – С. 39–80, 271–287.

² Сакара Н. Ю. Проблема доступности правосудия у гражданских делах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Н. Ю. Сакара. – Х., 2006. – 19 с.

зобов'язуються держави. На підставі цього зроблено висновок, що доступність правосуддя є певним стандартом, який відбиває вимоги справедливого й ефективного судового захисту, що конкретизуються в необмеженій судовій юрисдикції, належних судових процедурах, розумних строках і безперешкодного звернення будь-якої зацікавленої особи до суду.

У роботі також зроблено спробу довести, що доступність правосуддя у цивільних справах забезпечується функціонуванням механізмів надання правової допомоги. При цьому автором встановлено, що право на правову допомогу, закріплене у ст. 59 Конституції України, у цивільному судочинстві забезпечується за допомогою різних інститутів, спільним для яких є так званий захист «чужих прав», а саме: судового представництва, участі у цивільному процесі прокурора, органів державної влади, місцевого самоврядування і осіб, яким за законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, участі особи, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги.

У той же час на забезпечення доступності правосуддя більше впливають такі фактори, як задовільна робота суддів судів першої інстанції (на практиці, на жаль, має місце прийняття ними неправосудних рішень), оптимальна кількість числа інстанцій, що перевіряють судові рішення (ст. 18 Закону «Про судоустрій України»), крім апеляційних, вищих спеціалізованих судів, був передбачений касаційний суд (у Конституції України такий суд не значився і врешті-решт його створення було визнано Конституційним Судом України недоцільним), забезпечення розумності строків судового розгляду та ін. Недарма у своїй роботі Н. Ю. Сакара обґрунтовано довела положення про те, що «розумний строк судового розгляду» є суттєвим елементом доступності правосуддя у цивільних справах і належить до службового строку. Автором запропоновано доповнити систему існуючих способів, які стимулюють дотримання строків у цивільному судочинстві, так званою «компенсаційною» відповідальністю, законодавчим закріпленням права на оскарження дій або бездіяльності суддів, які процесуально не оформлені, та права на відшкодування за рахунок держави шкоди, спричиненої порушенням права на справедливий судовий розгляд незаконними винними діями або бездіяльністю суддів¹.

¹ Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Н. Ю. Сакара. – Х., 2006. – 19 с.

Доступність правосуддя досліджувалась й іншими вченими. Так, цій проблематиці присвячена дисертація О. М. Овчаренко¹. Розглядаючи тему «Доступність правосуддя та гарантії його реалізації», авторка трактує доступність правосуддя як стан організації судової системи та юрисдикційної діяльності суду в демократичному суспільстві, який задовольняє потребу суспільства у вирішенні юридично значущих справ і відповідає закріпленим у міжнародно-правових актах вимогам. При цьому вперше у правовій доктрині доступність розглядається в системі інших принципів організації й діяльності судової влади. Місце принципу доступності правосуддя в системі принципів права зумовлюється тим, що сфера його дії, як зазначає О. М. Овчаренко, поширюється на організацію судової системи і регламентацію процедури розгляду справ у суді.

Заслуговує на увагу думка про те, що зміст доступності правосуддя розкривається через сукупність її елементів, серед яких аргументується вирішення правових, соціальних і економічних.

Згідно з Концепцією вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, доступність правосуддя включає вільний доступ до правосуддя (це є конституційним правом особи й основою справедливого судочинства). Принцип вільного доступу до правосуддя передбачає обов'язок судів не відмовляти у розгляді справ компетентної юрисдикції з метою захисту порушеного права, свобод та інтересів особи, територіально зручне місцезнаходження судів, наявність достатньої кількості судів і суддів на території України. Судові витрати, які несе особа, не повинні бути перешкодою для судового захисту її прав. Отже, вимогу про доступність правосуддя буде додержано лише тоді, коли буде створено ефективну систему надання правової допомоги, особливо малозабезпеченим.

За Концепцією, важливою умовою доступності правосуддя є також поінформованість особи про організацію і порядок діяльності судів (правосуддя не стане доступним, якщо система судів лишатиметься для особи складною та незрозумілою щодо визначення компетентного суду для вирішення її справи). Водночас доступність до правосуддя не виключає можливості для особи вирішити свій спір у позасудовому порядку. Держава повинна сприяти розвитку таких недержавних

¹ Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / О. М. Овчаренко ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 249 с. – Бібліогр. : С. 186–230.

інституцій, як третейські суди, посередники (медіатори) тощо, які допомагають залагодити спір, не доводячи його до суду¹.

Виходячи з наведеного, а також враховуючи зроблений вище висновок про те, що правосуддя — це справедливе судочинство, сформулюємо, для подальшого, можливо, обговорення, дві тези. Перша теза. Правосуддя (у наведеному розумінні) і доступ до правосуддя — це дві взаємопов'язані категорії. Друга теза полягає в тому, що доступність правосуддя може бути визначена через категорію «правосудне судове рішення». При цьому рішення суду, господарського суду слід вважати правосудними тоді, коли вони є законними, обґрунтованими, справедливими та такими, що прийняті у розумні строки і реально виконуються.

Окремі складові такого визначення є нормативно врегульованими. Так, за роз'ясненням Верховного Суду України, під час розгляду спору судам слід мати на увазі, що рішення є законним тоді, коли суд, виконавши всі вимоги процесуального закону і всебічно перевіривши обставини, вирішив спір згідно з нормами матеріального права, а обґрунтованим визнається рішення, у якому повно відображені обставини, що мають значення для розглядуваної справи, висновки суду про встановлені обставини та правові наслідки є вичерпними, відповідають дійсності і підтверджуються достовірними доказами, дослідженими в судовому засіданні².

Про те саме йдеться фактично й у проекті Кодексу господарського судочинства (КГС). Так, згідно зі ст. 167 проекту КГС: «Законність і обґрунтованість рішення», де зазначається, що рішення суду повинно бути законним, обґрунтованим і справедливим. При цьому законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права при дотриманні норм процесуального права. Обґрунтованим є рішення, ухвалене на основі повно і всебічно з'ясованих обставин, що входять до предмета доказування, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні.

Стаття 297 «Підстави для скасування судового рішення суду апеляційної інстанції і залишення в силі судового рішення суду першої інстанції» проекту КГС говорить про те, що суд касаційної інстанції

¹ Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [Електронний ресурс] : схвалена Указом Президента України від 10 трав. 2006 р. № 361/2006. – Режим доступу: zakon1.rada.gov.ua.

² Вісн. Верхов. Суду України. – 2009. – № 7.

скасовує судове рішення суду апеляційної інстанції і залишає в силі судове рішення суду першої інстанції, якщо встановить, що судом апеляційної інстанції скасовано судове рішення, яке є *законним, обґрунтованим і справедливим*. У статті 298 «Підстави для скасування судового рішення і закриття касаційного провадження або залишення скарги без розгляду» теж згадуються такі властивості судового рішення, як законність, обґрунтованість і справедливість: якщо судами першої інстанції та апеляційної інстанції ухвалено *законне, обґрунтоване та справедливе* судове рішення, а обставини, які стали підставою для закриття провадження у справі або залишення заяви без розгляду, виникли після його ухвалення, суд апеляційної інстанції визнає таке судове рішення нечинним і закриває провадження у справі або визнає таке судове рішення нечинним і залишає заяву без розгляду. Якщо судами першої та апеляційної інстанцій ухвалено *законне, обґрунтоване та справедливе* судове рішення... і т. д.

Водночас законодавець встановлює обставини, за яких рішення суду вважається незаконним або необґрунтованим. Так, згідно зі ст. 328 «Підстави для провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами» підставами для перегляду рішення, ухвали суду чи постанови у зв'язку з нововиявленими обставинами є: «...встановлені вироком суду, що набрав законної сили, завідомо неправдиві показання свідка, завідомо неправильний висновок експерта, завідомо неправильний переклад, фальшивість документів або речових доказів, що потягли за собою ухвалення незаконного або необґрунтованого рішення».

Підбиваючи підсумки розгляду понять «правосуддя» і «доступність правосуддя», зазначимо, що їх чітке визначення має виключно важливе методологічне значення для обґрунтування необхідності реформування судової системи; визначення критеріїв бажаного її стану, вимог до неї, а також завдань, які слід вирішувати у цьому напрямі.